"प्रभूतमल्पं कार्य्यं वा यो नरः कर्त्तुमिच्छति।
सर्व्वारम्भेण तत् कुर्य्यात् सिंहादेकं प्रकीर्त्तितम्॥"
इति चाणक्यसंग्रहः॥

प्रकीर्य्यः, पुं, (प्रकीर्य्यते इति। प्र+कॄ+अघ्न्यादित्वात् यक्।) करञ्जभेदः। इत्यमरः॥ नाटाकरञ्ज इति भाषा॥ घृतकरञ्जः। रीठाकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"घृतपूर्णकरञ्जोऽन्यः प्रकीर्य्यः पूतिकोऽपि च।
स चोक्तः पूतिकरञ्जः सोमवल्कश्च स स्मृतः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

प्रकुलं, क्ली, (प्रकर्षेण कोलति राशीकरोति मैत्रीकरोति वेति। प्र+कुल+कः।) प्रशस्तवपुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

प्रकृतः, त्रि, (प्रक्रियते स्मेति। प्र+कृ+क्त।) प्रकरणप्राप्तः। यथा। प्रकृतमनुसरामः। प्रकर्षेण कृतः। अविकृतः। प्रपूर्व्वककृधातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययः॥ (प्रक्रान्तः। यथा, माघे।११।४२।
"प्रकृतजपविधीनामास्यमुद्रश्मिदन्त-
म्मुहुरपि हितमौष्ठैरक्षरैर्लक्ष्यमन्यैः॥")

प्रकृतिः, स्त्री, (प्रक्रियते कार्य्यादिकमनयेति। प्र+कृ+क्तिन्।) स्वभावः। (यथा चरके विमानस्थाने प्रथमेऽध्याये।
"तत्र प्रकृतिरुच्यते स्वभावो यः स पुनराहारौषधद्रव्याणां स्वभाविको गुर्व्वादिगुणयोगः। तद्यथा माषमुद्गयोः शूकरैणयोश्च।") योनिः। लिङ्गम्॥ स्वामी। अमात्यः। सुहृत्। कोषः। राष्ट्रम्। दुर्गम्। बलम्। (यथा, मनौ।९।२९४।
"स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोषदण्डौ सुहृत्तथा।
सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते॥"
धर्म्माध्यक्षादिसप्तप्रकृतयो यथा,—
"धर्म्माध्यक्षो धनाध्यक्षः कोषाध्यक्षश्च भूपतिः।
दूतः पुरोधा दैवज्ञः सप्त प्रकृतयोऽभवन्॥")
पौराणां श्रेणयः। इत्यमरः।२।८।१८॥
(यथा, मार्कण्डेये।१९।२०।
"प्रणिपत्य ततस्तस्मै दत्तात्रेयाय सोऽर्ज्जुनः।
आनाय्य प्रकृतीः सम्यगभिषेकमगृह्णत॥"
स्वरूपावस्था। यथा, हितोपदेशे।२।१९६।
"स्वेदितो मर्द्दितश्चैव रज्जुभिः परिवेष्टितः।
मुक्तो द्वादशभिर्वर्षैः श्वपुच्छः प्रकृतिं गतः॥")
शिल्पी। इति हेमचन्द्रः॥ शक्तिः। (यथा,—
"प्रधानं प्रकृतिः शक्तिर्नित्याचाविकृतिस्तथा।
एतानि तस्या नामानि शिवमाश्रित्य याः
स्थिताः॥"
इति पूर्व्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥)
योषित्। इति शब्दरत्नावली॥ परमात्मा। इति धरणिः। पञ्चभूतानि। करणम्। गुह्यम्। जन्तुः। एकविंशत्यक्षरपादच्छन्दोविशेषः। माता। इति नानार्थरत्नमाला॥ प्रत्ययात् प्रथमः। स च द्विधा धातुर्नाम च। इत्यजयपालः॥ (प्रकर्षेण सृष्ट्यादिकं करोतीति। प्र+कृ+कर्त्तरि क्तिच्।) भगवतो मायाख्या शक्तिः। सा च परापरभेदेन द्विधा। यथा,—
"भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा॥४॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्।
जीवभूतां महाबाहोः ययेदं धार्य्यते जगत्॥"५॥
इति श्रीभगवद्गीतायां ७ अध्यायः॥
"एवं श्रोतारमभिमुखीकृत्य इदानीं प्रकृतिद्वारा सृष्ट्यादिकर्त्तृत्वेन ईश्वरतत्त्वं प्रतिज्ञातं निरूपयिष्यन् परापरभेदेन प्रकृतिद्वयमाह भूमिरिति द्वाभ्याम्। भूम्यादीनि पञ्चभूतसूक्ष्माणि मनःशब्देन तत्कारणभूतोऽहङ्कारः बुद्धिशब्देन तत्कारणं महत्तत्त्वं अहङ्कारशब्देन तत्कारणमविद्या इत्येवमष्टधा भिन्ना। यद्वा भूम्यादिशब्दैः पञ्च महाभूतानि सूक्ष्मैः सह एकीकृत्य गृह्यन्ते। अहङ्कारशब्देनैवाहङ्कारं तेनैव तत्कार्य्याणि इन्द्रियाण्यपि गृह्यन्ते बुद्धिरिति महत्तत्त्वम्। मनःशब्देन तु मनसैवोन्नेयं अव्यक्तस्वरूपं प्रधानमित्यनेन प्रकारेण मे प्रकृतिर्म्मायाख्या शक्तिरष्टधा भिन्ना विभागं प्राप्ता। चतुर्विंशतिभेदभिन्नाप्यष्टस्वेवान्तर्भावविवक्षयाष्टधा भिन्नेत्युक्तम्। तथा च क्षेत्राध्याये इमामेव प्रकृतिं चतुर्विंशतितत्त्वात्मना प्रपञ्चयिष्यति।
'महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च।
इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचरा॥'
इति॥३॥
अपरामिमां प्रकृतिमुपसंहरन् परां प्रकृतिमाह अपरेयमिति। अष्टधा प्रकृतिरुक्ता इयमपरा निकृष्टा जड़त्वात् परार्थत्वाच्च। इतः सकाशात् परां प्रकृष्टामन्यां जीवभूतां जीवस्वरूपां मे प्रकृतिं जानीहि। परत्वे हेतुः यया चेतनया क्षेत्रज्ञस्वरूपया स्वकर्म्मद्वारेणेदं जगद्धार्य्यते॥" ५॥ इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥
सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था। यथा,—
"सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणत्रयमुदाहृतम्।
साम्यावस्थितिरेतेषां प्रकृतिः परिकीर्त्तिता॥
केचित् प्रधानमित्याहुरव्यक्तमपरे जगुः।
एतदेव प्रजासृष्टिं करोति विकरोति च॥"
इति मात्स्ये ३ अध्यायः॥
तत्पर्य्यायः। प्रधानम् २। इत्यमरः॥ माया ३ शक्तिः ४ चैतन्यम् ५। इति राजनिर्घण्टः॥
तस्या नामान्तराणि यथा,—
"तमोऽव्यक्तं शिवो धाम रजो योनिः सनातनः।
प्रकृतिर्विकारः प्रलयः प्रधानं प्रभवाप्ययौ॥
अनुद्रिक्तमनूनं वाप्यकम्पमचलं ध्रुवम्।
सदसच्चैव तत्सर्व्वमव्यक्तं त्रिगुणं स्मृतम्।
ज्ञेयानि नामधेयानि नरैरध्यात्मचिन्तकैः॥
अव्यक्तनामानि गुणांश्च तत्त्वतो
यो वेद सर्व्वाणि गतीश्च केवलाः।
विमुक्तदेहः प्रविभागतत्त्ववित्
स मुच्यते सर्व्वगुणैर्निरामयः॥"
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्व॥*॥
सा पञ्चविधा।
"गणेशजननी दुर्गा राधा लक्ष्मीः सरस्वती।
सावित्री च सृष्टिविधौ प्रकृतिः पञ्चमी
स्मृता॥"*॥
तस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
"प्रकृष्टवाचकः प्रश्च कृतिश्च सृष्टिवाचकः।
सृष्टौ प्रकृष्टा या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्त्तिता॥
गुणे प्रकृष्टे सत्त्वे च प्रशब्दो वर्त्तते श्रुतौ।
मध्यमे रजसि कृश्च तिशब्दस्तामसः स्मृतः॥
त्रिगुणात्मस्वरूपा या सर्व्वशक्तिसमन्विता।
प्रधाना सृष्टिकरणे प्रकृतिस्तेन कथ्यते॥
प्रथमे वर्त्तते प्रश्च कृतिश्च सृष्टिवाचकः।
सृष्टेराद्या च या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्त्तिता॥"*॥
तासां उत्पत्तिः स्वरूपश्च यथा,—
"योगेनात्मा सृष्टिविधौ द्विधारूपो बभूव सः।
पुंमांश्च दक्षिणार्द्धाङ्गात् वामाङ्गात् प्रकृतिः
स्मृता॥
सा च ब्रह्मस्वरूपा च या या नित्या सनातनी।
यथात्मा च यथाशक्तिर्यथाग्नौ दाहिका स्मृता॥
अतएव हि योगीन्द्रः स्त्रीपुंभेदं न मन्यते।
सर्व्वं ब्रह्ममयं ब्रह्मन्! शश्वत् पश्यति नारद!॥
स्वेच्छामयं स्वेच्छया च श्रीकृष्णस्य सिसृक्षया।
साविर्बभूव सहसा मूलप्रकृतिरीश्वरी।
तदाज्ञया पञ्चविधा सृष्टिकर्म्मणि वेदतः॥"
दुर्गाप्रकृतिर्यथा,—
"अथ भक्तानुरोधाद्वा भक्तानुग्रहविग्रहा।
गणेशमाता दुर्गा या शिवरूपा शिवप्रिया॥
नारायणी विष्णुमाया पूर्णब्रह्मस्वरूपिणी।
ब्रह्मादिदेवैर्मुनिभिर्म्मनुभिः पूजिता स्तुता॥
सर्व्वाधिष्ठातृदेवी सा सर्व्वरूपा सनातनी।
धर्म्मसत्यपुण्यकीर्त्तियशोमङ्गलदायिनी॥
सुखमोक्षहर्षदात्री शोकार्त्तिदुर्गनाशिनी।
शरणागतदीनार्त्तपरित्राणपरायणा॥
तेजःस्वरूपा परमा तदधिष्ठातृदेवता।
सर्व्वशक्तिस्वरूपा च शक्तिरीशस्य सन्ततम्।
सिद्धेश्वरी सिद्धरूपा सिद्धिदा सिद्धिदेश्वरी।
बुद्धिर्निद्रा क्षुत्पिपासा छाया तन्द्रा दया
स्मृतिः॥
जातिः शान्तिश्च क्षान्तिश्च कान्तिर्भ्रान्तिश्च
चेतना।
तुष्टिः पुष्टिस्तथा लक्ष्मीर्व्वृत्तिर्माता तथैव च॥
सर्व्वशक्तिस्वरूपा सा कृष्णस्य परमात्मनः।
उक्तः श्रुतौ श्रुतिगुणश्चातिस्वल्पं यथागमम्॥
गुणोऽस्त्यनन्तोऽनन्ताया अपराञ्च निशामय॥"१
लक्ष्मीप्रकृतिर्यथा,—
"शृणु सत्त्वस्वरूपा या पद्मा च परमात्मनः।
सर्व्वसम्पत्स्वरूपा सा तदधिष्ठातृदेवता॥
कान्ता दान्ता च शान्ता च सुशीला सर्व्वमङ्गला।
लोभमोहकामरोषाहङ्कारपरिवर्ज्जिता॥
भक्तानुरक्ता पत्युश्च सर्व्वाभ्यश्च पतिव्रता।
प्राणतुल्या भगवतः प्रेमपात्री प्रियंवदा॥